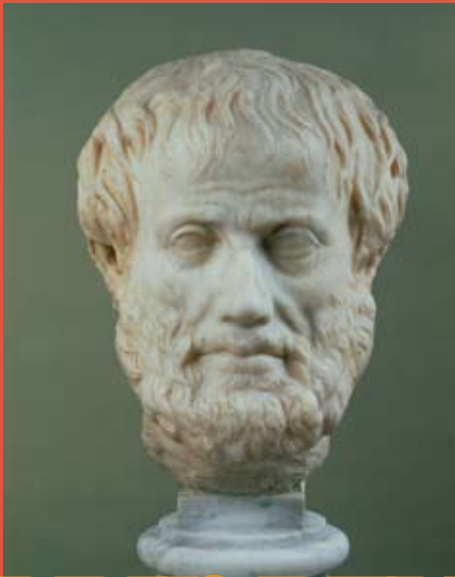

ציור תפאורה לאחת מתוך 10 התמונות של האופרה. מאת חתי דד - מעצבת התפאורה והתלבושות לאופרה "מסע אל תום האלף"

תורת המוסר של קאנט (מימין) ואריסטו מתנגשות בספרו של א"ב יהושע, על רקע פריז של סוף המילניום הראשון

BRIDGEMAN ART/ASAP CREATIVE

ALAMY/ASAP CREATIVE

הספרות כמעבדה מוסרית

אריסטו וקאנט בספר של א"ב יהושע

"הספרים", אומרת ד"ר עדיה מנדלסון-מעוז, חוקרת באו"פ, "מאפשרים הרחבה של התנסויותינו המוסריות. אנחנו יכולים להיכנס לנעליו של אדם שעומד בפני דילמות מוסריות שמולן לא נעמוד לעולם, מחליט החלטות שכמותן לא נחליט לעולם וכך, דרכו, לחוות חוויות שיאירו את התפיסה המוסרית שלנו. במסע אל תום האלף מאלץ אותנו א"ב יהושע להבין שכמה מעמדותינו המוצקות הן מוטעות ואכזריות"

החיבור בין ספרות לאתיקה נראה במבט ראשון חיבור בעייתי. אנחנו לא לוקחים ספר ליד כדי שהוא יטיף לנו מוסר, אלא כדי שיעניק לנו חוויה רגשית ואסתטית. את ד"ר עדיה מנדלסון-מעוז, מהמחלקה לספרות, לשון ואמנויות באוניברסיטה הפתוחה החיבור "הבעייתי" הזה מרתק. היא רואה בספרות "מעבדה מוסרית". זה נשמע מספיק מסקרן כדי לבקש לשמוע על כך יותר.

ד"ר מנדלסון-מעוז, מה תורם הניתוח האתי לתחום הספרות ומה תורמת הספרות, אם בכלל, לתחום האתיקה?

ד"ר מנדלסון-מעוז: "אני אתחיל עם מה שקרה בתחום הספרות. במאה ה-19, אך גם הרבה לפני, אנחנו פוגשים ספרות מגויסת, שעושים בה בגלוי שימוש לצרכים דידקטיים. בתגובה לכך, במבוא המפורסם שכתב אוסקר ווילד לתמונתו של דוריאן גריי, הוא הציג את הקביעה "אין ספרות מוסרית ולא מוסרית, יש ספרים שכתובים היטב וספרים שכתובים רע". ווילד דרש לא לשפוט את הספרות על פי פרמטרים של מוסר. לדבריו, עלינו לבחון אותה כאובייקט אסתטי ותו לא.

"במאה ה-20 המגמה הזאת, לשפוט יצירות ספרות רק על פי פרמטרים אסתטיים, התחזקה מאוד. היא הייתה אנטי-יתזה לשימוש שעשו משטרים טוטליטריים בספרות. במאה ה-20, לכן, גברו בביקורת הספרות הקולות שדרשו לא לעסוק ב'מה', אלא אך ורק ב'איך'. קולות אלה ביקשו להבין את יצירת הספרות כאובייקט אסתטי המציית למבנים ולחוקים.

"אבל בשנות ה-70 של המאה ה-20 מתחילה מגמה אחרת. פתאום באים ואומרים – הספרות מתארת חיים אנושיים, שנוגעים בעניינים מוסריים, ולכן באופן טבעי הספרות עוסקת בענייני מוסר. בספרות יש תמיד איזו אמירה, שאותה אנחנו מחפשים כקוראים, ואמירה זו היא בעלת תוקף ערכי. "מי שביקש לזנוח את העיסוק במוסר בספרות צמצם מאוד את הגדרת המוסר, כאילו המוסר עוסק רק בדעת טוב ורע. והרי המוסר מתמודד עם שאלות הרבה יותר כלליות – מה אני עושה עם חיי? איך אני רוצה לחיות אותם? אילו ערכים מכוונים אותי?"

"פתאום אפשר להבין שדיון בשאלות מוסר, בהקשר של טקסט ספרותי, לא חייב להיות בהכרח דוגמתי, ושאפשר לנצל את המדיום הספרותי לצורך חקירה של הקיום האנושי. אפשר להשתמש בספר כדי לנסות להבין דברים תוך מעקב אחר הדרך שבה מתמודדים הגיבורים עם השאלות הפילוסופיות והמוסריות שמעסיקות כל אחד מאיתנו."

מה קרה באותה תקופה בפילוסופיה של המוסר?

ד"ר מנדלסון-מעוז: "גם בה חל שינוי במאה ה-20. עד למחציתה, שלטו הגישות החובתיות (מדגישות החובה) של המוסר (למשל הגישה הקאנטיאנית), לפיהן האדם פועל מתוקף ציוויים מוסריים מוגדרים, שמתאימים לכל אדם תבוני. מדובר בנוסחאות פעולה יעילות מאוד, המשמשות כל אחד מאתנו גם כיום. אבל לא פעם הן מתנכרות לגורם האנושי.

"באמצע המאה ה-20 מתחילה איזו התפכחות. גובר הרצון לדבר על הפרט, ולא על הכלל, ואז יש חזרה אל אריסטו ואל תורת המוסר שלו, שהיא תורת מוסר של התפתחות ושל צמיחה מוסרית. זו תורה שעוסקת בשאלות של דרך חיים, של מידות שאדם מפתח במהלך חייו ולכן גם לא שופטת אותו

על בחירה אחת מסוימת, אלא בוחנת אצלו את המכלול, את הכיוון הכללי של חייו.

"הרוח הזאת חדרה גם אל תחומים נוספים של הפילוסופיה, והיום הפילוסופים כותבים ומדברים אחרת מבעבר. יש היום בפילוסופיה יותר התייחסות אל טקסטים ספרותיים, כי הטקסטים האלה ממחישים את המורכבות של הקיום האנושי, שלפעמים חומקת מן הטיפול, הכביכול מדעי, של הפילוסופיה.

"בסך הכל, גם בפילוסופיה וגם בביקורת הספרות התקיים תהליך של ריכוך ושל הגמשת גבולות, שאפשר לקחת טקסט ספרותי ולהשתמש בו כדי להדגים מורכבות של החלטות איתות. לפי הגישות החובתיות, החלטה איתת היא תמיד בחירה בין 'כן' ל'לא'. חלוקה חדה, בינארית – בלי שארית.

"והרי יש שארית. בדילמה מוסרית אתה תמיד מחליט בין שתי אפשרויות לא רצויות. אז בחרנו באפשרות הפחות גרועה ועשינו כביכול את הצעד הנכון אבל אנחנו נשארים עם שארית של רגשות אשמה, של אי נוחות, הרהורי חרטה, דברים שאנחנו חווים אותם יום-יום, והספרות נותנת לכך ביטוי בצורה מאוד מדויקת.

"לכן, בתשובה לשאלתך הראשונה – הספרות בוודאי תורמת לאתיקה, כי היא תורמת להבנת המורכבות של הסיטואציה האנושית."

ובאיזו דרך יכולה האתיקה לסייע לספרות?

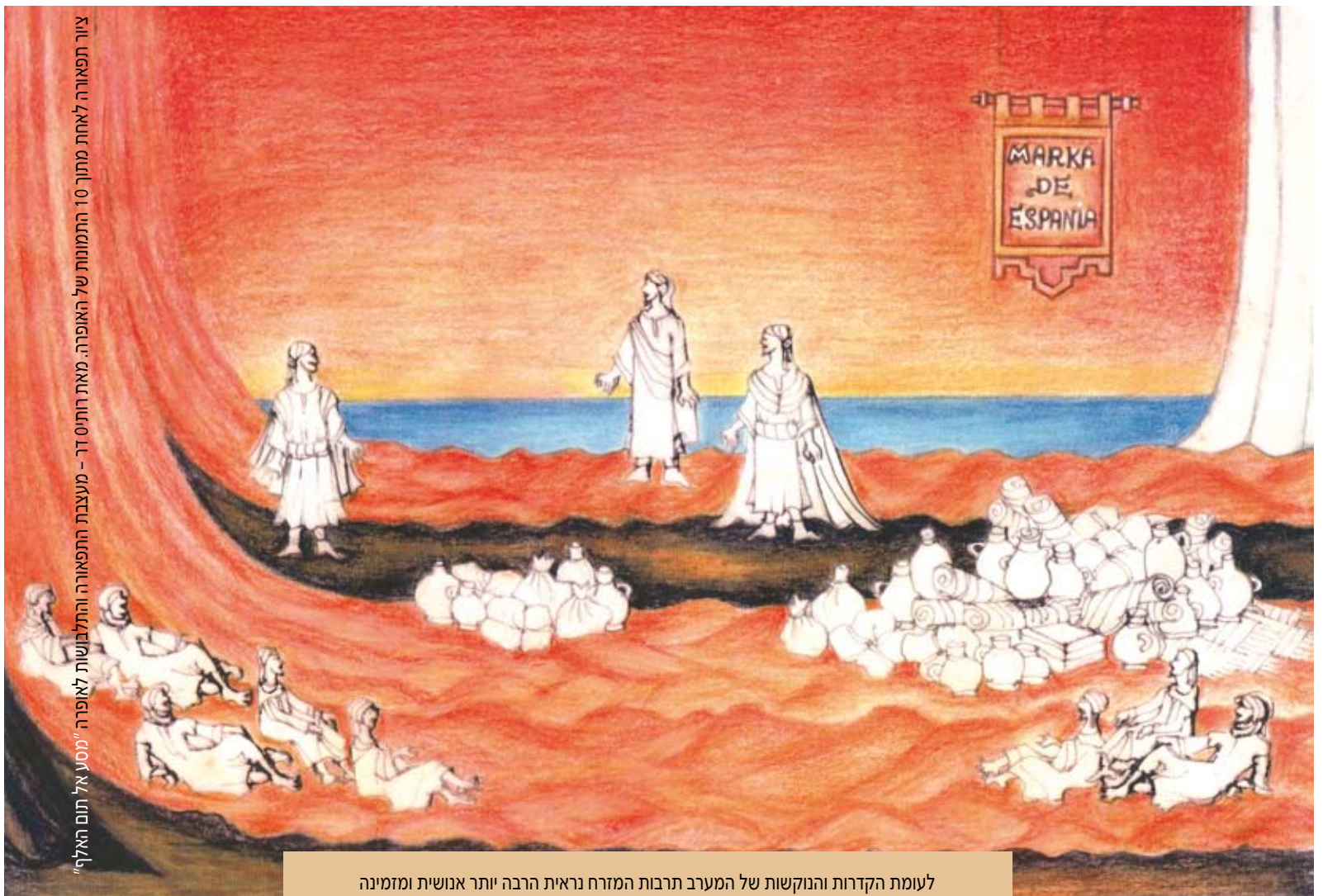
ד"ר מנדלסון-מעוז: "היא עוזרת להבין איך אנחנו חושבים בשאלות של מוסר. כמבקרת ספרות, זה מה שמעניין אותי בניתוח של יצירה: לא מה נכון או לא נכון בשאלה מסוימת, אלא איך התפיסה הכוללת על אודות המוסר באה לידי ביטוי במבנה של הטקסט.

"למשל, אם ניקח טקסט שעניינו בעיה מוסרית במבנה חובתית-קאנטיאני, הטקסט יהיה מרוכז כולו סביב צומת המציג בעיה, בסגנון הדילמה הקלאסית. בטקסט יופיע אדם שיתלבט בדילמה הזאת, אבל האופי שלו ורקע חייו פחות יעניינו אותנו, כי הוא רק שחקן הבא להציג לנו את הבעיה ואת הפתרון שלה. הגיבורה האמיתית ביצירה כזאת היא הדילמה המוסרית, לא דמות הגיבור, לא האדם.

"לעומת זאת, כאשר מה שמעניין את הסופר היא דווקא הדמות ולא הדילמה, הגישה, או הצגת הדברים תהיה אריסטוטלית באופייה. אנחנו עוקבים אחרי האדם, על פרטי הביוגרפיה שלו, ואחרי הלבטים המעסיקים אותו. במרכז הסיפור עומד האדם והבחירות שהוא עושה. ההצדקה של הבחירות האלה נבחנת לגופו של אדם, ולא על פי נוסחה כללית.

"אנחנו נעקוב אחרי שורה של החלטות שהדמות מקבלת ואם היא תמעד מעידה חד פעמית, הדבר לא יגזור את דינה בעינינו, בעיקר אם אנחנו רואים שהדמות עצמה רוצה להשתפר. היצירה מתארת את הדרך שעושה הדמות בחייה, על רקע הסביבה ועל רקע דרכים אחרות, שדמויות אחרות בחרו ללכת בהן. יצירה כזו תציג התלבטות בשאלה 'אילו חיים אני צריך לחיות' ולצורך כך תתאר כמה וכמה דרכי חיים.

"היו תקופות שבהן הספרות הישראלית נטתה יותר לכיוון הקאנטיאני, והיו תקופות שבהן היא נטתה יותר לכיוון האריסטוטלי. זה תלוי בהלכי הרוח הכלליים בחברה. מהן שאלות המוסר שמעסיקות את החברה באותה עת, ואיך פותרים אותן לעת כזאת.

לעומת הקדרות והנוקשות של המערב תרבות המזרח נראית הרבה יותר אנושית ומזמינה

מרחיבה את גבולות עולמנו ואת טווח ההתנסות שלנו. מועיל להשתמש בהבדל שבין "לדעת מה" ו"לדעת איך". לדעת מה פירושו לדעת עובדות. אבל יש דברים שידיעתם בלבד, כתיאוריה, לא מספיקה. צריך לדעת גם את האיך, צריך לרכוש את המיומנות, לרוב תוך כדי התנסות.

"איך אנחנו לומדים לנהוג בדרך נכונה מבחינה מוסרית? באמצעות ההתנסויות שלנו במהלך החיים. עשינו טעויות, למדנו מהן, ראינו טעויות של אחרים, שמענו סיפורי חיים של אחרים, שגם מהם למדנו לא מעט וגם קראנו ספרים. הספרים מאפשרים לנו הרחבה של הניסיון בתנאי מעבדה, שהם תנאים אידיאליים מבחינות רבות. אנחנו לא מסכנים את עצמנו, ויכולים לחוות מצבים הרבה יותר קיצוניים מהמצבים הרגילים של חיינו. אנחנו יכולים לאהוב רוצח, אנחנו יכולים להיכנס לעורו של מישהו, שמחליט החלטה שכמוה לא נחליט לעולם. הספרות מאפשרת לנו לעשות את זה באמצעות כלי בדוק ועוצמתי - ההזדהות.

"אם אנחנו לא מזדהים עם הטקסט אנחנו נעזוב אותו. אם אנחנו מזדהים, אנחנו ניכנס לנעלי הגיבור ונחווה יחד איתו את הלבטים ואת ההכרעות, וזאת בפירוש התנסות רגשית ואתית. וכל זה בתוך מרחב מוגן. כי גם אם אנחנו שותפים למעשים איומים ונוראים, לנו לא יקרה כלום. כך אנחנו חווים התנסויות לא רק חדשות, אלא גם כאלה שיכולות להיות פוקחות עיניים. כי במעבדה המוסרית אתה לא רק מתנסה. תוך כדי כך, אתה גם בודק את העקרונות המוסריים שלך, ובעקבות ההתנסות, אתה יכול להגיע למסקנה שיש דברים שכדאי לך לשנות."

"יצירתו של ס' יזהר היא דוגמה מובהקת לספרות קאנטיאנית, שעוסקת בדילמות מהסוג הקלאסי. לעומת זאת, הספרות העברית בשנות ה-60 וה-70 נעה מקוטב קאנטיאני שסימן את ראשית ימי המדינה - ולא במפתיע, בהתחשב בתחושת החובה הלאומית שאפיינה את הימים ההם - לכיוון האריסטוטלי. בעשורים האלה אנחנו מתרחקים מן התקופה הקריטית של הקמת המדינה, ומגיעים לזמנים שבהם האנשים מתחילים לחשוב לא רק על המדינה, אלא גם על עצמם. ואז השאלה שוב איננה 'איזו דמות תהיה לחברה שאנחנו בונים', אלא 'מה אני עושה עם החיים שלי כאן'.

"גם מבנה היצירה משתנה בהתאם. יצירה בעלת אופי אריסטוטלי היא בדרך-כלל יצירה הרבה יותר ארוכה, ששוב לא באה לתאר אפיזודה מסוימת, המציגה דילמה מוסרית, אלא פורשת פרשת חיים שלמה, או כמעט שלמה. זו ספרות של כמה נרטיבים, כשהנרטיב של הגיבור מתפתח במקביל לנרטיבים של דמויות אחרות - כי השאלה ששואל הגיבור 'איזה חיים אני חי?' נשאלת גם ביחס לחייהן של דמויות אחרות ביצירה, תוך הצגת מורכבות החיים ומורכבות הבחירות המוסריות."

במחקרים שלך את מדברת על הספרות כמעבדה מוסרית. למה הכוונה בדיוק?

ד"ר מנדלסון-עמנואל: "מגיל צעיר, מרגע ששומעים סיפורים או מתחילים לקרוא, אנחנו מתחנכים באמצעות ספרים. הספרות

זה מול זה: הרב קלונימוס (מימין) וכן עטר (כפי שהופיעו באופרה שחברה על פי ספרו של א"ב יהושע באופרה הישראלית) - איש העקרון מול איש המציאות

כזאת או אחרת. יש לנו שיטה, שאנחנו פועלים על פיה ואנחנו חייבים לשמר אותה. אם נתיר לגבר ריבוי נשים, ניאלץ – בגלל השיטה שעל פיה אנחנו פועלים – להתיר גם ריבוי גברים לאישה. אך אם נתיר זאת, יבוא הקץ על מוסד המשפחה ויבוא הקץ על החברה כולה.

”קלונימוס, הרב האשכנזי, שנדרש בסופו של דבר להכריע בסוגיה, הוא איש חוק. בתור שכזה הוא לא יכול לשלול מאחד, את מה שהוא התיר לאחר, כי הוא עובד על פי עקרונות חובתיים ואלה הם עקרונות תבוניים ואוניברסליים. אם פותחים פתח, שוב אי אפשר לסגור אותו. ופתח מעין זה אסור לפתוח כי הוא יהרוס את מוסד המשפחה.

”בן עטר עצמו בכלל לא חושב להרוס את מוסד המשפחה. הוא מאמין במשפחה – הוא מסוגל להחזיק במקל משני קצותיו. אבל בני אשכנז אינם יכולים להתיר משהו רק מפני שהוא הוכיח את עצמו במבחן התוצאה. כי מבחינתם העקרון הוא הקובע – והעקרון פסול לחלוטין.”

ובכל זאת, בדיון המשפטי הראשון המתואר בספר, בן עטר דווקא יוצא מנצח.

ד"ר מנדלסון-מעוז: "כן, כי בסיבוב הראשון הסוגייה מובאת לדיון תורה בקהילה יהודית שליד פריז ומי שמתבקשים להכריע בשאלה שעל הפרק אינם רבנים אלא אנשי הקהילה עצמם, בני אדם רגילים. מפני שכמו שאומר אחד ממלווי של בן עטר – בסוג כזה של שאלות לא צריכים להכריע רבנים. גם אנשים רגילים יכולים להחליט מה הגיוני בעיניהם ומה לא. גם זה ברוחו של אריסטו, שטען שאין צורך במומחים כדי להכריע

לפי הניתוח שלך, זה בדיוק מה שקורה ברומן מסע אל תום האלף של א"ב יהושע.

ד"ר מנדלסון-מעוז: "נכון, זו יצירה שמדגימה נהדר איך יכולה הספרות לשמש כמעבדה מוסרית. במישור הגלוי, הספר עוסק בשאלה: האם ריבוי נשים היא תופעה רצויה או בלתי רצויה. אם היו שואלים אותנו את השאלה הזאת לפני קריאת הספר, אין כמעט ספק שהיינו אומרים – ריבוי נשים הוא דבר לא רצוי.

”מה שא"ב יהושע עושה בספר הוא להציב שתי חברות אחת מול השנייה. מצד אחד עומדת חברת יהודי אשכנז, אנשי צפון אירופה, חברה מאוד חובתית-קאנטיאנית, שעובדת אך ורק לפי כללים, ולא מוכנה לסטות מהם כהוא זה. מולה ניצב אדם מאוד אריסטוטלי, איש חם, עושה צדק, טוב לב, אדם מושלם במידות האופי שלו, אדם שאנחנו ממש מתאהבים בו במהלך הקריאה כי הוא ישר והגון ורחב לב.

”והאישה הזו, סוחר יהודי צפון אפריקאי בשם בן עטר, בא וטוען שאם אדם יכול לטפל בשתי נשים בצורה יפה, כזאת שתספק את כולם, גם את שתיהן וגם אותו, למה לאסור את זה? למה להרוס משהו שעובד נהדר, רק בשם העיקרון? החלטות, הוא אומר, צריך לקבל לפי האדם, לא לפי העיקרון. זוהי רוח הגישה האריסטוטלית: לבחון את מידותיו של האדם ודרך להגיע למסקנות.

”אל מול הטיעון הזה, של האיש המסוים הזה, הגישה האחרת נראית לנו פתאום חשוכה, מוגבלת. וזאת, למרות שבפועל, בסוגייה הזאת, כלנו דווקא בצד ההוא, החובתי – המתנגד לריבוי הנשים. התרבות האשכנזית אומרת: אל תבלבלו אותי עם עובדות ועם דוגמאות של משפחה מאושרת,

באדיבות האופרה הישראלית (צילום: גדי דגון)

באדיבות האופרה הישראלית (צילום: גדי דגון)

זו מול זו: אשת האחין, שלא רוצה כל קשר עם מי שנשוי לשתי נשים והאשה השנייה של בן עטר

שהם בעלי ה'אמת' וכל הקהילות היהודיות האחרות חייבות להתיישר לפי הקו שלהם.

"כקורא אתה משייך את עצמך - מדרך הטבע - לחברה האשכנזית המערבית, אבל אתה לא יכול שלא לחוש שהחברה הזאת, שהיא החברה שלנו, היא בעצם חברה אכזרית, שאינה מסוגלת לקבל את האחר ואת השונה וגוזרת עליו כליה.

"הספר הוא סיפור של עימות בין מזרח למערב. הסוף האכזרי של הספר, שבו הצפון אפריקאים הולכים אל מותם בדרכם חזרה הביתה, מסמן את הניצחון המוחלט של המערב, אבל זהו ניצחון עצוב. אנחנו קוראים אותו ומתמלאים צער. אנחנו מבינים את העוולות שעושה המערב בקשיחותו המקוממת ואנחנו מזדהים עם הצד המפסיד במערכה הזאת. פתאום אנחנו מסתכלים על התרבות שלנו ורואים שדברים שנראו לנו כשיא הנאורות אינם בדיוק כאלה, או שהשימוש שנעשה בהם אינו נאור כלל וכלל.

"זו דוגמה טובה לדרך שבה יכול ספר לנער דפוסי חשיבה אתיים ולעודד חשיבה אחרת. כקוראה, הייתי מעדיפה שבן עטר ימשיך בחייו עם שתי נשותיו. זה לא אומר שבתור מחוקקת ארצה להתיר ריבוי נשים. אבל, דרך קריאת הספר למדתי להבין את האלימות החבויה בתרבות שלי. אני יודעת את זה כי ראיתי מה קרה בספר: גדענו את תאוות החיים, גדענו את הצבעוניות, את החום ואת האהבה, את הלב הטוב של האנשים והכל בשם ובשל החוק. זהו הפסד ענק. זה אומר שמעכשיו אני בעד ריבוי נשים? ברור שלא, אבל ברור לי גם, שבחשיבה חד ממדית, מן הסוג שמפגינים קלונימוס, אשת האחין והאשכנזים האחרים, מפסידים הרבה מאוד דברים טובים." ■

בשאלות מוסר. לאנשים יש שיקול דעת ואפשר לסמוך עליו. אלא שהאשכנזים אינם מסתפקים בשיקול הדעת של השכל הישר. הם רוצים שתהיה אסמכתא, ובשביל זה צריך שיהיה מומחה שיורה להם מה לעשות.

"בית הדין הראשון, שהוא בית דין של אנשים מקשיבים, מתרגש מהסיפור ומשתכנע שהעניין עובד, ולכן מוצא שאין בעצם פסול בריבוי נשים. אשת אחיינו של בן עטר, האשכנזייה שיזמה את כל הדיון, כי היא לא מוכנה שבעלה יקיים קשר כלשהו עם מי שנשוי לשתי נשים, לא מקבלת את ההכרעה והדיון עובר לוורמס - לבית הדין של הרב קלונימוס. זה דן בסוגיה כשופט יחיד ופוסק נגד ריבוי הנשים.

"בספר, ההכרעה שמכריע א"ב יהושע במחלוקת הזאת היא בהחלט הכרעה אלימה. אחרי שקלונימוס גוזר את ה"לא" שלו, האשה השנייה של בן עטר מסולקת די במהירות מן העלילה. היא בהיריון והיא מתה במהלך המסע. המוות הזה מאיר את העימות שבין שתי החברות באור חדש ואכזרי. פתאום אנחנו מבינים שלא מדובר כאן בעימות של מועדון ויכוחים, אלא במאבק על החיים ועל המוות - מאבק שיש בו קורבנות בנפש.

"אנחנו מדברים כל הזמן על ריבוי נשים - כן, או לא - אבל לא זו באמת השאלה בספר. סוגיית ריבוי הנשים היא רק אמצעי להצגת המאבק בין שתי קהילות המייצגות שתי תרבויות. הקהילה האשכנזית לא מוכנה לקבל דרך התנהגות שהיא שונה משלה. בן עטר הרי לא בא לומר לאחיינו לקחת לעצמו עוד אשה. הוא רוצה שתינתן לכל אחד האפשרות להחליט לעצמו. הקהילה האשכנזית לא מוכנה לכך. בן עטר רוצה שאיש באמונתו ובמנהגיו יחיה. לאשכנזים יש הרגשה